

ירושלים של שירים

בנימין
דן כנר

מבוא מאת סדי קולק

"מאור" הוצאה לאור – מהדורת "דבר"

על שירת
ירושלים
בזמר העברי,
מראשית
הציונות
ועד לאחר
מלחמת
ששת הימים

מ"יפה נוף" ל"ירושלים של ברזל"

במאגר שירי הזמר העברי לדורותיו אפשר למצוא שירים כמעט על כל מקום ואתר ברחבי הארץ: הגליל והנגב, השרון והעמק, הכרמל והגלבע, וארבעת הימים. שירים רבים יוחדו גם למקומות יישוב ולערים מאז ראשית ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. כמה מקומות ואתרים זכו לכך שעשרות ואף מאות שירים הוקדשו להם, עד שהפכו למושג מוכר בזמר העברי: "שירי תל אביב", "שירי נגב ומדבר", "שירי כנרת" ועוד.

מכל אלה נטלה ירושלים את הבכורה, לא רק במספר השירים שחוברו עליה כי אם גם במגוון השנים והתקופות שבהן שרו אודותיה. מאז קבע דוד המלך "נעים זמירות ישראל" את ירושלים לעיר מושבו, לא פסקה מעולם "שירת ירושלים". במהלך הדורות חוברו תמלילים ונחרזו חרוזים, המלחינים הפליאו במנגינותיהם, והעם כולו השתתף בשירתה של העיר. על חלקה האחרון של השירה, שהחל עם העלייה הציונית הראשונה, יסופר במאמר זה.

אלף זמר: התפתחות אוסף שירי ירושלים במהלך השנים

בחנית התפתחותו של רפרטואר שירי ירושלים, משנת 1882 ועד ימינו, מבוססת על סריקת אלפי שירונים, פרסומים, תקליטים ותקליטורים שראו אור או הופצו בארץ. ואולם, רק הכללתו של שיר מסוים בכמה שירונים או הקלטות בשנים שונות, מעידה כי אמנם הושר בפועל וביותר ממקום אחד, ולכן ראוי להיחשב חלק מהרפרטואר השמיש של שירי ירושלים.

בסריקה אותרו יותר מ-1,200 שירים שבהם ירושלים היא אחד מנושאי השיר, אולם ברפרטואר השמיש יש למנות רק 550 שירים מובהקים. עיון ברשימות השירים בתקופות השונות מעלה כי: בשנים 1880-1903 כלל הרפרטואר השמיש כ-11 שירים; בשנים 1904-1923 נוספו 18 שירים; בשנים 1924-

1948 נוספו 128 שירים; בשנים 1949-1967 נוספו 98 שירים; בשנים 1968-2000 נוספו 295 שירים.

כמקובל באוספים הכוללים מספר גדול של שירים, אין משתמשים בכל השירים באותה העת, ולרוב משתמשים בקבוצות שונות של שירים בזמנים שונים. בחג החנוכה, למשל, הושרו בעיקר השירים המאזכרים את ירושלים בהקשר לסיפורי החנוכה, וביום הזיכרון לחללי מלחמת ישראל נעשה שימוש בעיקר בשירים שבהם מוזכרים הקרבות שנערכו בירושלים ובסביבותיה. אולם ברפרטואר שירי ירושלים מצויים עשרות רבות של שירים המושרים ללא כל קשר לאירועים שבלוח השנה, הידועים שבהם "ירושלים של זהב", "מעל פסגת הר הצופים", "יברכך", "שבחי ירושלים", "שישו את ירושלים" ואחרים.

נתן שחר

ד"ר נתן שחר הוא מוזיקאי ומוזיקולוג החוקר את הזמר העברי. ספרו על תולדות הזמר העברי "שיר עלה נא" התפרסם לא מכבר.

YERUSHALAYM SHE'EL ZAHAV
Lyrics and Music: NAOMI SHENBERG

© 1987 Oberlin © By Naomi Shenberg, P.O. Box 3841 Tel-Aviv

ירושלים של זהב
- נחמה שניידר -

© 1987 Oberlin © By Naomi Shenberg, P.O. Box 3841 Tel-Aviv

מילים ולחנים ירושלמיים

עיון ברשימת שירי ירושלים מעלה כי כ-320 תמלילים מקורם בפסוקים מתוך הספרים הקנוניים העבריים: התנ"ך, סידור התפילה, הגדת הפסח, שירת ימי הביניים ושירת הפייטנים במאות ה-16-18. למקצת השירים חוברו אף יותר מלחן אחד. מתוך 550 שירי ירושלים, טרם הובהרה זהות מחבריהם של 112 לחנים, שמקצתם מקורם בחצרות החסידות ובלחני תפילות של עדות ישראל ממזרח וממערב, שנתקבלו על כלל ישראל והפכו ללחני שירת זמר של חולין. לפיכך מעניינת במיוחד החלוקה בין שירים שתמליליהם נלקחו מהמקורות, לבין שירים שתמליליהם נכתבו בידי משוררים ופזמונאים בני זמננו, בתקופת ההיסטוריות השונות:

תמליל מקורי	תמליל ממקור קנוני או היסטורי	שירים שנוספו במהלך התקופה	התקופות
8	3	11	1903-1880
9	9	18	1923-1904
54	74	128	1948-1924
43	55	98	1967-1949
221	174	295	2000-1968

בתקופת העלייה הראשונה, כך נראה, נחשבה שירת פסוקים מהתנ"ך ומהתפילה לשירת קודש, וכך לא הפכו שירים המבוססים על המקורות לשירי זמר עממיים. מאידך, הכמות הגדולה של שירי הזמר הירושלמיים שנוספו בשנים 1948-1924 מקורה בהפקת כמות רבה של שירונים ציוניים באותן השנים, שהופצו בעולם היהודי וכללו גם את שירי העלייה השנייה והשלישית. בתקופה זו בלטה הקרן הקימת בתור מוסד לאומי שעסק בהפצת הזמר העברי בעולם, בכלל זה שירי ירושלים.

בשנים 1923-1904 הרבו אנשי העליות לשיר שירים בני פסוק אחד או שניים מן המקורות, דוגמת "דוד מלך ישראל חי וקיים" או "אל יבנה המקדש", שהושרו בלחנים שמקורם בחצרות החסידות של מזרח אירופה. מקצתם הושרו בעיקר בעת ריקודי ההורה, שרווחו בקרב העולים הצעירים יותר. בהקשר זה מעניין לציין כי נעמי שמר הקדישה את "שירו של אבא" ("אם בהר חצבת אבן") לאביה ולבני דורו, שכללו בין שיריהם את "אל יבנה המקדש". וכך, בשירה היא, מילות הפזמון אף הן "יבנה המקדש".

בין שירי קבצנות למגדלי עוזיהו

כאמור, בשנים 1924-1948 נוספו לרפרטואר שירי ירושלים עשרות רבות של שירים, מהם רבים שנכתבו לכבוד חג ומועד, דוגמת שירי החנוכה המתייחסים לירושלים: "מכבים פה בונים ומתקנים המקדש", "כד קטן", "ימי החנוכה" (שבסיום הבית השני שבו נכתב: "ירושלים שבה לתחיה, עם ישראל עשה תושיה"), או שירי העלאת הביכורים: "עורו אחים ונעלה הר ציון", "הללויה הללו...קומו ונעלה ציון" ואחרים. שירים רבים מסוג זה חיברו משוררים ומלחינים שעבדו במערכות החינוך, ועסקו גם בעיצוב החגים והמועדים הציבוריים. אך לא רק שירי חגים נוספו אז, אלא גם שירי הפעלה ומשחק, דוגמת "אל"ף בי"ת" שכתב ליון קיפניס, ושהולחן פעמים מספר. בשיר זה מופיע החרוז הנצחי, "חת שתיים, לירושלים", שהביא לאחר מכן למבול חרוזים המתחרזים עם "...ים". בשירה המקביל על האותיות של נעמי שמר, אגב, מופיע החרוז: "ראש גדול על הכתפיים / ילד טוב ירושלים".

סוג אחר של שירי ירושלים שבלטו בייחודם היו "שירי הקבצנות" של עולי העליות החלוציות. אחד מהם, שהושר בפי פלוגת החוצבים בגדוד העבודה בירושלים, היה שיר הערש הוותיק "תשרי סבא", ששורת הפזמון שלו טוענת נגד העיר: "ירושלים עיר הקודש / למה ומדוע / לא נתת לי בזה החודש / יומיים בשבוע". כוונתה, כמובן, היא לשני ימי עבודה, שהספיקו אך לקיום בדוחק. שיר אחר מקבוצת "שירי החלוצים" הוא "חלוץ בנה", המתחיל בשורה "הי הי הי נעליים". מחבר השיר, אביגדור המאירי (מייסד התאטרון הסטירי "הקומקום"), חיבר ב-1929 לתיאטרון שני שירים, שאחד יועד לתל אביב ("תל אביב עיר יהודית שכולה ישראל"), והשני לירושלים, המתחיל בשורה הזכורה כל כך "מעל פסגת הר הצופים", ומותאם ללחן אידי.

במהלך שנות ה-50, עם הקמת הלהקות הצבאיות, לא הייתה עוד ירושלים הנושא המרכזי בזמר העברי. אף על פי כן, אחד השירים שנפוץ באמצעותן היה דווקא "ויבן עוזיהו מגדלים בירושלים", שמילותיו הקצרות קובצו משני פסוקים (דברי הימים ב כ"ו, ט-י), וייחודו בלחן בן שלושה צלילים בלבד. את השיר הלחין יוחנן זראי ללהקה הצבאית של פיקוד המרכז, והוא נועד על פי דברי קצין החינוך דאז, י' יצחקי, לשמש שיר להפעלת הקהל בעת החלפת התפאורה של הלהקה, "כדי שהחיילים יישארו במקומם ולא יתפזרו"... בחירת הפסוק, אגב, נעשתה באקראי ובידי יצחקי עצמו, לאחר שזראי התפאר בפניו כי ביכולתו להלחין כל תמליל...

בתכניות "כבשתך" לפרקי חזנות בלט באותה התקופה קטע התפילה "שייבנה בית המקדש במהרה בימינו ותן חלקנו בתורתך..." שנכנס אף הוא עד מהרה לרפרטואר שירי הזמר של ירושלים. קטע זה מתפילת שמונה עשרה הלחין בארצות הברית ישראל הכהן שור, והוא פורסם בפי החזן משה קוסביצקי. במהלך התקופה נערכו גם צעדות שונות לירושלים, ולכבודן חוברו כמה שירים, שהבולט בהם היה: "מי ברכב מי ברגל מי יצעד בסך" והמשכו "נעלה נא לירושלים...", שחיברו רפאל ספורטה ועמירן.

מפסטיבלי הזמר והפזמון שהפיק "קול ישראל" נכנסו לרפרטואר שירי ירושלים רבים, שהבולט בהם הוא "ירושלים של זהב" (1967), שהפך בן לילה למעין המנון חלופי של מדינת ישראל ומשמש מעין פתיח לתקופה החמישית, ממלחמת ששת הימים ועד ימינו. מאז הפעם הראשונה שבה הושמע השיר על בימת פסטיבל הזמר, הפך "ירושלים של זהב" לשיר הנחשב ביותר בזמר העברי, ולימים הפך לשיר הישראלי האהוב ביותר, שזכה בין השאר במקום הראשון ב"מצעדים" השונים שנערכו בשנת היובל למדינה.

אהובה מושגת: שירים לאחר איחוד העיר

מלחמת ששת הימים ואיחוד שני חלקי ירושלים פתחו סכר ששטף את המדינה כולה בשירי ירושלים. עד לסיומו של חודש יוני 1967 כבר נוספו לרפרטואר הירושלמי שירים רבים מאוד. הבולט שבהם היה "ירושלים של ברזל", שחיבר מאיר אריאל ושלווה את עצמו בגיטרה, על פי הלחן הידוע של נעמי שמר. זו הייתה "התגלותו" הראשונה של הצנחן-זמר-משורר.

ממשיותה של ירושלים ה"אחרת" והפיכתה לבת-השגה לאחר מלחמת ששת הימים, שימשו למשוררים ולפזמונאים בשנים שלאחר מכן השראה להפיכתה של ירושלים למעין דמות נשית נכספת: "ירושלים אהובתי", "אמי ירושלים" וכו'. מחברי התמלילים בעשורים האחרונים אף החלו לכלול בשיריהם דמויות ייחודיות המזוהות עם ירושלים, דוגמת אליעזר בן יהודה, משה מונטיפיורי, ודמויות פשוטות כסימון ומואיז הקטן, הרוכל ממזכרת משה, ר' שלום תהלימזאגר, הגר, הסנדלר ואחרים. גם מופעי שירים ייחודים על העיר הועלו מאז, כגון המופע "ירושלים שלי". ים השירים הביא בעקבותיו גם שירים סטיריים, כמו "שיר האזור" מן התכנית "ניקוי ראש", שפזמונו, "רק ירושלים 02", מעורר עד היום גלי צחוק.

כמעט בכל פסטיבלי הזמר שנערכו מאז איחוד העיר, לרבות אלו של הזמר המזרחי והחסידי ופסטיבלי הילדים ושירי התנ"ך, הושמעו והתמודדו על המקומות הראשונים מספר רב של שירי ירושלים חדשים. אחד השירים שהשתתף בפסטיבל הזמר והפזמון תשכ"ט (1969) היה השיר "על כפיו יביא" (י' טהרלב / י' רוזנבלום), שאף כי לא זכה באחד המקומות הראשונים בפסטיבל הגיע באותה השנה למקום ראשון במצעד הפזמונים השנתי ברדיו ודורג "שיר השנה".

בפסטיבלי הזמר המזרחי זכו שירים על ירושלים במקומות ראשונים, בהם "עיר כלה" (ע' מלר), "ירושלים האחרת" (י' גמזו / ע' מלר) ושירים אחרים. אחת המפלגות הפוליטיות אף הכריזה על פסטיבל מיוחד ל"שירי ירושלים", שנערך בחסותה פעמיים או שלוש ונמחה מן הזיכרון. תנועת הנוער "בני עקיבא", מצדה, קבעה את השיר "נעלה לירושלים" (י' מאיר / נ' שחר) ל"שיר היובל" של התנועה.

ב"שבע זמר עם" שנערך בשנת תשכ"ט נקבעה ירושלים לנושא המרכזי שלקראתו הופקה חוברת שירים מיוחדת "לירושלים מזמור", בעריכת יצחק לוי. בחוברת זו הופיעו לראשונה במקובץ כמה עשרות שירי ירושלים. מאז הופיעו ספרי זמר ושירונים נוספים, המכילים כל אחד כמה עשרות מ"שירי ירושלים", בהם "לכל אחד ירושלים" (1987), "שירי ירושלים" (1992), "ירושלים של שירים" (בעריכת יהורם גאון).

אפשר לומר כי בין המשוררים, הפזמונאים והמלחינים שחיברו שירים על ירושלים אפשר למצוא כמעט את כל ה"מי ומי" שעסקו בכתיבת שירים בישראל בשנים 1927-2000.

בעשרות השנים האחרונות שכן מעט גל "שירי ירושלים", אך מדי פעם בפעם עדיין מבליח "שיר ירושלים" חדש, ההופך לעתים ללהיט מושמע, דוגמת "בלליקה" (י' טהרלב / ק' אשרת), או "שבחי ירושלים", שהלחין אביהו מדינה לפסוק מתהלים.

לעיין נוסף:

1. נ' שחר, שיר שיר עלה נא, תל אביב 2006, עמ' 197-204.
2. ד' איתן, ירושלים בזמר הישראלי, עבודה לקבלת תואר שני, אוניברסיטת תל אביב 1973.